

*Арнольд Сокульський,
Віталій Щербак*

ПРЕДТЕЧА КОЗАЦЬКОЇ ТВЕРДИНИ НА ЗАПОРОЖЖІ

Історія Запорозької Січі завжди привертала увагу не тільки вчених-суспільствознавців, а й тих, хто цікавився минувиною України як аматор. Вже написана значна кількість праць — від загалом неупереджених до скептичних і суб'єктивних. Вагомий внесок у вивчення проблеми зробили етнограф і письменник О. Афанасьєв-Чужбинський, історики А. Скальковський, Д. Яворницький, Л. Падалка та інші. Проте лише Д. Яворницький ретельно обстежив майже всі місця розташування запорозьких січей. Він докладно описав більшість з них, склав їх плани, а також зібрав численні пам'ятки матеріальної й духовної культури запорожців.

У становленні козацької твердині за дніпровськими порогами значну роль відіграв о. Велика Хортиця. Під назвою «Святий Георгій» острів Хортиця згадується в працях Костянтина Багрянородного (905—959). Описуючи водний шлях «з Русі в греки», візантійський імператор констатував «...і приходять до так званої Крарійської (Кічкаської — *Авт.*) переправи, де херсоніти переправляються на шляху з Русі, а печеніги — з Херсона. Ця переправа завширшки приблизно дорівнює іподромові, а заввишки від його низу до того місця, де сидять союзники, так що долітає стріла стріляючого з одного боку в другий. Через це печеніги приходять на місце і нападають на русів. Пройшовши це місце, вони (руси) досягають острова званого Св. Георгієм, і на цьому

острові виконують свої жертвоприношення, бо там росте величезний дуб. Вони приносять у жертву живих півнів, навколо встромляють стріли, інші (приносять) шматки хліба, м'ясо і що має кожний, як вимагає їх звичай. Щодо півнів вони кидають жеребок — чи зарізати їх (у жертву), чи з'їсти, чи пустити живими. Від цього острова руси вже не бояться печенігів, поки не досягнуть річки Селіни». В наведеному уривку йдеться про поганський обряд, який відправлявся русами на о. Велика Хортиця. В ньому виразно простежується тип вічевої громадської організації княжої дружини, яка символізувала традиційне коло. У стратегічному відношенні Хортиця відігравала важливу роль у міжнародних зносинах Русі.

В XI—XII ст. у цій місцевості джерела зафіксували існування дніпровського броду, а також кілька великих слов'янських поселень — одне у південній частині острова й два попарно розмішених біля Крарійської (Кічкаської — Авт.) переправи, дещо вище сучасної греблі Дніпрогесу. Зокрема, про Хортицю, дніпровський брід йдеться в «Повісті врем'яних літ» за Іпатським списком під 1103 роком: «І цілував брата Володимир і пішов (у свій) Переяслав, а за ним Святополк, і Давид Святославич, і Давид Всеславич, і Мстислав, онук Ігорів, В'ячеслав Ярополчич, і Ярополк Владимирович, і пішли на конях і в лодіях, і спустилися нижче порогів, і стали в протолчех й в Хортичим острове*, і посідали на коней, і піхотинці із лодій зійшовши, ішли полем чотири дні, і прийшли на Сутинь».

Стабілізація політичної ситуації на південних кордонах Русі в XII—XIII ст. сприяла налагодженню стосунків

*Здається, це перша слов'янська назва Хортиці.

з половцями. Документальні матеріали фіксують в ті часи чимало спільних виступів половців як союзників князів у міжусобній боротьбі. В окремих випадках їх спільниками ставали дніпровські бродники — войовниче населення Нижнього Подніпров'я, Подністров'я і Дону. Так було і в битві на річці Калці 1223 р., коли, ймовірно, хортицькі бродники виступили спочатку в союзі з руськими полками, а пізніше перейшли на бік татар. Тоді збір руських дружин та їх об'єднання з бродниками сталося в літописному Протолчому на о. Хортиця. Саме під цим роком востаннє в руських літописах згадується брід Протолче, а острів Хортиця названо Варязьким: «Придоша к реце Днепру к острову Варяжскому и приехали к ним вся земля половецкая, и черниговцем приехавшим с кияном и смолняном и иным странам, а галичане и волынцы кийд-жо со своими князями, придоша коньями, а выгонци галичскыя придоша по Днепру и возведоша пороги, и сташа у реки Хортичь (Нижня Хортиця —Авт.) на броду у Протолчи». 31 травня 1223 р. на лівому березі р. Калки руські полки зіткнулися з татарами в степу. Закінчилася битва загальновідомою трагедією. Аналіз літописів дозволяє зробити припущення, що в районі Хортицького броду «Протолче» був збірний пункт збройних сил Русі перед виходом на ворога. Саме так було в 1103, 1190, 1223 рр., коли ті «...сташа в Протолче в Хортичем острове...»

Хортицьке бродницьке поселення пережило татарську навалу. Згідно матеріалів спеціальних розвідок кічкаських поселень, їх мешканці проживали в них протягом всього XIII ст. Цілком можливо, що окремі поселення існу-

вали і в наступний період. Згодом острів Велика Хортиця став важливим осередком формування козацьких громад на Запорожжі.

Спроби литовського уряду прийняти козаків на державну службу на початку XVI ст. зумовили виникнення ідеї створення на південному прикордонні твердині для відсічі татарської агресії. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише князю Дмитру Вишневецькому. Діяльність Вишневецького в пониззі Дніпра розпочинається восени 1552 р. Повернувшись з Туреччини у 1553 р., він, будучи вже Черкаським і Канівським старостою мав аудієнцію у польського короля під Люблінном. За 1555 р. про нього відомості відсутні. Ймовірно, він закінчував зміцнювати замок — «городок» на Хортиці, готуючись до тривалої боротьби з ординцями. В 1556 р., Вишневецький бере участь у військовому поході разом з загоном московитів. Польський посол Михайло Галабурда в Криму сповіщав: «И Вишневецкий штокаль век чинил за мисты Великого князя Московского хотячися ему прислужити... чего певне ведомость из листов князя Великого пропись маем, же его до себя призывал, и доколе Вишневецкий его листов не мея, не важилса на Днепр идти “шкоды чинити”». Отже, без відома Д. Вишневецького боярин Ржевський і козацькі отамани Млинський і Михайло Єськович здійснити похід не могли. Турецькі джерела зафіксували розорення Очакова 29 червня 1556 р. Д. Вишневецьким, який з загоном у 600 кіннотників і командою на 18 чайках здійснив цю операцію. Того ж літа посли у Варшаві сповіщають про його аудієнцію у Івана Лютого. Проте, здається, то Вишневецький посилає до Москви

своїх послів: «В сентябре 1556 года бил челом Михаил Ескович, чтобы его государь пожаловал, и веле себе служить, а от короля из Литвы отъехал и на Днепре на Хортицком острову город поставил против Конских вод у Крымских кочовиш». Того ж року: «се є осени о Покрове Вишневецкий князь Дмитрий взял Ислам-Кермень и людей побил и пушки вывез к себе на Днепр во свой город».

До значних військових операцій, відразу після повернення з-під Іслам-Кермена, належить організація оборони Хортицького замку — «городка» під час облоги кримського хана Девлет-Гірея на початку 1557 р. у листі, переданому через козака Дениску Малово, Вишневецький повідомляє царю Московії: «царь крымской со всеми людьми крымскими подступил под его город на Хардейский остров и приступал 24 дня. И общим милосердием и царя и государя великого именем и счастьем от царя отбился и побил у царя многих людей лутчих, и пошел царь от него с великим соромом». Не випадково Девлет-Гірей просив допомоги в султана військом. Відоме свідчення посла Московії у Варшаві: «стоят люди государя нашего на Днепре, берегут християнство от татар». Під осінь об'єднанні сили Порти і Кримського ханства підступили до замку Вишневецького. Не діставши підтримки, Д. Вишневецький покидає фортецю: «Он с Днепра с Хортицкого острова пошел потому, что корма у него не стало, и козаки от него разошлись, а царь крымский пошел на его город да Турского люди многие в судах да волохи...»

Не одне покоління істориків зупинялося перед діле-
мою правомірності ототожнення Хортицького замку з
першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові наукові
відкриття, ця проблема і сьогодні залишається дискусій-
ною, як до речі, і місце локалізації замку. Цікаве свідчен-
ня про його призначення подає грамота Жигмонта-Ав-
густа Д. Вишневецькому (1557). В ній король висловлює
подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність при
обороні від перекопських татар, обіцяє в майбутньому не
забувати подвиги князя: «А що стосується збудованого
тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга
приємна нам, бо такий замок міг би надійно стримати
лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та
щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як
ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до
нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це,
хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться
з огляду на звістку від тебе із інших країн про намір ве-
ликого московського князя збудувати замки при ріці
Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи,
на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зва-
житися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небез-
пеку краю нашої держави. Виводити тебе з замку не го-
дилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому,
міг велику користь принести, не допускаючи козаків ро-
бити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з
огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з ту-
рецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем». Прагнення монарха утримувати постійну залогу на Хор-
тиці для запобігання сутичок козаків з татарами було б

незрозумілим, якби фортеця призначалася виключно для запорожців. Отже, її зведення магло мати подвійну мету, створення форпосту боротьби проти татарської агресії, об'єднання низового козацтва в єдину військово-політичну організацію й здійснення контролю над його діями.

Безперечно фортеця Вишневецького ззовні дуже відрізнялася від відомих пізніше архітектурних комплексів козацьких твердинь на Дніпрі. До складу гарнізону, очевидно, входили, крім козаків, представники військово-служилої верстви — бояри, слуги, драби. Проживання єдиною общиною в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної суспільно-політичної організації запорозького товариства, її моделі. Зважаючи на вказані обставини, найбільш прийнятним є твердження М. Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя «духовним батьком нової української плебейської республіки». Отже, Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, предтечею твердині на Запорожжі, яка утвердившись в 70-х роках XVI ст. на о. Томаківка дістала назву Січі.